

## ПРОБЛЕМИ НА ЖАНРА ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

КАМЕН МИХАЙЛОВ

Азбучни истини са двата взаимообусловени лоста на социалния развой през Възраждането: изискванията на времето и хората титани, които то „ражда“. Новите икономически условия от края на XVIII и началото на XIX в. в Отоманската империя за пръв път поставят пред българската народност задачи, чието решаване е толкова жизнено важно. Утвърждава се утилитаризмът като подход към въпросите на живота. Известни са резултатите му в областта на образованието, културата, политиката. Що се отнася до литературните историци, те се съгласиха с категоричната насоченост на българската възрожденска книжнина към практиката — непосредственото ѝ участие в разрешаването на наизрелите въпроси. Тази особеност доведе до формулирането чрез Г. Гачев на следните изводи с всички произтичащи от тях следствия за осмислянето на литературния развой. Първо — публицистиката е моноформа на словесното творчество. Второ — дидактичната роля на текстовете взема връх над всички останали. Последното даде повод за търсене и откриване на дохудожествени форми, прояви се възгледът за жанров синкретизъм, както и обвързването на категорията жанр с художествени норми в духа на класицистичната литературоведска традиция.

Но преди да бъдат проследени и коментирани резултатите на един безспорен факт — утилитаризма, с оглед на пълната картина на явлението, необходимо е изследване на причините за неговото възприемане и разпространение. Изхождам от баналното положение, че от всички нови социални идеи и изисквания развитие получават само тези, които съответното общество е подготвено да възприеме и дори в някаква степен е зародило в своята социална практика.

Въпросът в конкретния случай е твърде съществен, тъй като става дума за извънлитературни фактори, които се превръщат във вътрешнолитературни, при което обуславят важни посоки в художествено-естетическия процес. Оказва се, че и религиозната етика, и фолклорните нрави на затвореното патриархално общество утвърждават едно и също — клишетото като социално значима категория. Цената и смисълът на отделния човешки живот са съизмерими единствено чрез примера на „божните угодници“ според църковния морал или с този на предците — от народопсихологическа гледна точка. При това патриотичното чувство приравнява едните и другите — нали затова е гордостта, че има „немалко светци, просияли из българския род.“ Децата трябва да повторят живота на родителите си — такава изискване предявява самата социална среда<sup>1</sup>. Така патриархалното източноправославно битие изгражда в психосоциален план съответните ценностни понятия за повторението, за гражда в психосоциален план съответните ценностни понятия за повторението, за шаблона. Процесът на приобщаване на отделната личност към масата, недопускане-

<sup>1</sup> Тази идея, макар и бегло, изразява Т. Жечев в „Какво съм чувал и знам за своето родно място и род“, публикувано в: Септември, 1985, № 1, с. 69.

то на разграничаване от останалите водят до изграждане на определен начин на мислене и чрез него — до определено отразяване на действителността. „Съставянето“ на моралните правила е само една от посоките на проява на този начин на мислене, посока, твърде близка до другата — до творческата продуктивност. И едната, и другата са опит за вторично моделиране на действителността. И едната, и другата основават механизма си върху ценностната система на масата, на болшинството, като контролът и регулирането на отношенията се осъществяват точно от това болшинство. Литературното творчество се обуславя от житейската необходимост, от вековно вкорененото битуване, което е не просто монотонен механичен избор на постъпка в преминаващото време, а дълбоко премислен съотносно-оценъчен анализ на действително ценното и необходимото. Оттук как по-естествено, а и по-добре могат да се изразят истините за живота клише, освен посредством израз клише, чрез литературно-книжовни клишета! При това отново, както и при морала, оценката е една — с оглед на непосредствената полза, която допринася — оценка, търсена в мнозинството и чрез мнозинството.

По този път утилитаризмът придобива всеобхватно значение в живота, отношенията и творчеството на възрожденеца. На различни равнища в битието на патриархалното общество той бива: конкретна насоченост на действието, подход към проблемите, ценностна характеристика на резултатите, принцип за социално възприемане и осмисляне на действителността. В тази светлина характерът и отличителните белези на словесното творчество през Възраждането се включват в нова система, проявяват се нови връзки и взаимоотношения. Изследователите на старата литература и фолклора отдавна посочиха утилитаризма на техните жанрови форми. Те са непосредствено обвързани с практиката и преследват конкретни цели: обръщане към бога или светците с цел облагодетелстване, изпълнение на дълга пред хората (пред останалите членове на обществото, които са „контролиращ орган“) — целта е спазване на клишето и оттук морално удовлетворение, чиста съвест, а поради тях и едновременно с тях право на съобщност, съхраняване на принадлежността към същото това общество.

Съществуват и по-конкретни типове обвързаност между творби и практика — например по-неусетното минаване на времето при пътуване. Знае се, че някои видове фолклорни песни са изпълнявали тази роля. По съхранени данни, народни певци<sup>2</sup> са били в състояние да изпеят по няколко хиляди стиха. Податката твърди, че става дума за една песен. Значи са съществували песни, всяка от които е съдържала по няколко хиляди стиха. В нито един фолклорен сборник обаче не можем да открием подобен образец. Според описанията познати са ни песни на същата тема, но с далеч по-скромни размери. Оказва се, че битката на Крали Марко на Косово поле например е сюжет, интерпретиран по два коренно различаващи се в количествено отношение начина: един, предназначен за дълъг път, и един за трапеза. Познатият ни, записан от фолклористите, е трапезният вариант.

Но това всъщност е механизъмът на утилитарната жанрова организация — способността на една и съща репертоарна формула, на едно и също идейно-тематично ядро да се разгърне количествено, или да се свие с оглед на практическата цел, поставена от интерпретатора (автора). Що се отнася до цитирания случай, разполагаме с поговорка, с която се опримерява определена битийна ситуация (като Марко на Косово поле), сюжетна песен и данни за съществуваща „разгърната народна поема“.

Непосредствено обвързване на жанра с „преминаващото време“ не единствено за пътуващия, но изобщо за работещия или веселящия се „фолклорен“ човек представят жътварските и трапезните народни песни. Механизмът на обвързването документира прагматиката на жанра — явна е целта. Такова словесно творчество е утвърдена прагматика. Може да се състави огромен списък на едни и същи сюжетни

<sup>2</sup> Такъв певец е Серги Асенов Кузев. Вж. Сборник за народите умотворения и народопис, № LIII. Български юлашки елос. С., 1971, с. 46.

кличета или фолклорни формули, разгърнати или свивани според нуждата. Важно за отбелязване е, че промяната не е само на количеството експликация, но и на „авторската“ позиция спрямо представяния обект (случка, герои, отношения). Всъщност такъв е вече посоченият пример с Крали Марко — редом със сериозните драматични и трагични събития (времето на решителния двубой с османските завоеватели), разработени в песните, съществува и пародийната, с ясно изразена пейоративна функция поговорка. Създават се разширени, смислово, структурно и стилистично обвързани контекстове, непосредствено проявени чрез циклите, обединени около един герой, сюжетна схема или идея. Неслучайно явлението преминава в личното творчество.

П. Р. Славейков искал да предаде българската история в стихове въз основа на непосредствената преработка на „История славяноболгарская“. Резултат на това намерение са стиховете на „Крумиада“, „Самуилка“, „Кракра Пернишки“, „Бойка войвода“, както и съхранените откъси от „Робка“ („Поема на Робството“)<sup>3</sup>. Фактът следва да бъде разгледан от две страни. Първо — с оглед на творческия резултат, който сам по себе си е осъществяване на определена текстова структура. Второ — като път на развитие на описания литературно-моделен механизъм: първоначално авторът изхожда от един конкретен текст, който смята само да преработи от проза в стихове, впоследствие историческият текст бива „раздробен“ на отделни тематични ядра, които той организира според изискванията на жанра („Крумиада“, „Самуилка“, „Кракра Пернишки“), докато най-накрая стига до общоисторическата и общо-философската интерпретация на материала с извеждане на собствената гледна точка и концепция спрямо историческото битие на българския народ („Робка“). За яснота ще припомня частите на поемата, която трябвало да обхваща събитията от XIII до XIX в.: 1. Издъхва векът; 2. Завоеванието; 3. Робуването.

Подобен разширен идейно-тематичен и жанров пласт съставят и други произведения на П. Р. Славейков, например: сентенции (поговорки), басни, публицистични статии, фейлетони. В тях се осъществява непрекъснатата пулсация на структурни, отношение към представяния обект, документален и художествен подход, стилистични тенденции. Тази посока трябва да се свърже с примери от традицията на старата българска литература. Утилитарната жанрова обусловеност развива сложни форми в самата система на религиозното изкуство. Достатъчно е да припомним такива широко разпространени творчески факти като опело — ридание — литургия; индивидуална молитва — колективна молитва, с резултат зрелищното разиграване в шествието и т. н. В творчеството на П. Р. Славейков тази линия има структурно-уподобяващ и структурно-трансформационен характер: в основата е не даден герой или идейно-тематично ядро, а самата структура, представяща утилитарната ситуация — възхвала на скъп покойник. Така се появяват „структурните“ цикли на риданията: от тези, по повод смъртта на заслужили възрожденски дейци, през другите, заменили конкретното лице с абстрактни образи-символи, до третите, пародийно преобрънали жанра.

Всяко време предявява своите изисквания към литературата посредством изграждането на определени механизми. Отново ще стане дума за извънлитературни фактори, превърнали се във вътрешно литературни импулси. В основата на старата църковно-религиозна литература ляга християнската етика<sup>4</sup>. Фактът определя образността (геронте), художественото ѝ изграждане, системата на естетическите категории, в които се проявява строгата дидактична цел. Героят воин от античната литература, мъж в разцвета на силите си, се заменя от детето възрастен и от стареца в църковно-религиозната литература — и двамата, изпълнители на божията промисъл. Възраждането наследява тази особеност на средновековието. В основата на новото изкуство застава новият морал, а утилитаризмът определя проявите. Възро-

<sup>3</sup> Вж. С. Б. Баева. Петко Славейков. Живот и творчество. С., 1968, с. 160, 257.

<sup>4</sup> Вж. подробно по въпроса у: С. Аверинцев. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977.

денският литературен герой вече е горещият родолюбец. Макар детайлизиран в много и различни посоки, все пак интересът към съдбата на отечеството и готовността за саможертва са обединяващото звено и на „жалостиво“ настроения патриот, и на будителя, и на хайдутина, и на революционера. Що се отнася до първия (пръв и по време) от избраните възрожденски образи, които представят понятието за положителен герой на епохата, той има своето обяснение именно чрез старата литературна традиция, чрез героя клише на църковно-религиозната продукция. Определени черти на детето и стареца се изявяват в своеобразна контаминация, а други се изоставят. По линия на „детското“ се развива чувството за принадлежност към майката родина, родово-емоционалното отношение към българското — неслучайно именно майката е първият общ образ на отечеството. Изоставена е наивността, житейската неопитност, с която се проявява детето герой в средновековната традиция. Старецът предоставя на новата литература мъдростта и познанието — героят не само вижда многобройните беди, но знае причините за съществуването им, иска тяхното отстраняване. Детско-старческото начало се изявява чрез съзерцателността, основана на безсилието и оттук следва плачливо-жалостивият патос на творбите<sup>8</sup>. Описаната контаминация съдържа парадокси и противоречия, които показват еklektизма при наслагването на качествата на образите. Най-същественото противоречие е между желанието и готовността за промяна и основния патос, изграден върху безсилието. Когато това желание е изразено по-ярко и категорично, се получава парадоксалният образ на жалостивия плачещ борец. Процесът е исторически и, макар да действа през цялото Възраждане, сравнително бързо се преодолява от конкретните автори.

Точната формулировка на плащия борец откриваме в едно писмо на П. Р. Славейков от 21 март 1853 г.: „за рода си съм готов на все, но ми е жал за българите!“<sup>9</sup> Фактът, че лично признание от писмо изразява същността на художествен процес, разкрива както създаването на този тип герои чрез морала, така и реалното му съществуване в действителността. Ето как възрожденската етика определя цялото тематично, стилистично и образно развитие на новата литература, сходно с механизма, по който протича в старата литература. По такъв начин моралът, превърнал се от външно- във вътрешнолитературен фактор, влиза във взаимоотношение с другите вътрешнолитературни фактори, които пораждаат напрежение и пулсации в различни посоки. Посредством силно изразената дидактична роля на литературата изискването за морал въздейства и в обратна посока — състояние на неотделимост между личен живот и морал. Пряка негова последица е единството на думи и дела, което се превръща в предписание на Възраждането, една от многобройните утилитарни цели на епохата. За отделния човек това единство е необходимо условие за съобщност с обществото, девиз, верую: „Покажи ми веру твою от дел твоих!“ (Н. Бозвели).

Да разгледаме в конкретнोजанров план описания механизъм. Възрожденецът като общополезна личност може да изпълни повика на времето само чрез гражданската си позиция. Необходимо е да се взема отношение по всички — а те са твърде много — наболели проблеми на социалния развой. Непосредствената връзка с действителността и участието в злободневното обуславят енциклопедичността на интереса. Що се отнася до твореца на словото — тематичните изисквания го тласкат към журналистическата и възпитателска работа. Но същите тези тематични изисква-

<sup>8</sup> Думата е все още дума-действие в смисъла на християнско-религиозната традиция. Действие абстрактно по своята природа и духовно по своята насоченост: целта е съпричастие на душите, принадлежността към средновековния морал. Не след дълго ще се създаде новият подход, в резултат на който в творбите ще се изяви и новата дума-действие с пряка насоченост към действителността, подбуждаща, мобилизираща. За пръв път след толкова векове действието не е по посока на морала, а на практиката.

<sup>9</sup> Вж. Сб. НУНК, № XX, С., 1904, с. 45; също така писмо на П. Р. Славейков до Спиридон от Трявна, публикувано от Н. Табаков в: Литературен архив. Т. I. С., 1959, с. 19.

ния и социална дейност предпоставят жанровото многообразие на словесната продукция. Голяма роля в процеса играе личният талант, но все пак тази роля се отнася до художествените резултати в творбите. Неслучайно жанровото многообразие е отличителна черта на болшинството възрожденски писатели: от Софроний Врачански и Н. Вовзели до Г. С. Раковски, Л. Каравелов и П. Р. Славейков. Еднакво присъщи са им разностранните интереси и дейност. Широтата на подбор на факти от действителността закономерно се отразява в различни литературни форми. Достатъчно е да направим сравнение със символистите от първите десетилетия на XX век, за да почувстваме силата на тематичния подбор. Отказът от непосредствено участие в живота, изборът на символистично саморазкриване и духовно единение с първообразието непосредствено довеждат до тематично ограничение. В резултат — на стеснения подбор на факти от действителността съответствува по неизбежност намаляването на жанровото многообразие: формите се изчерпват с елегията, поемата, лиричната песен, пейзажното стихотворение, импресията, сонета, стансите.

Утилитаризмът обуславя и още една важна особеност: изискването за непосредствена връзка между литература и практика, която създава напрежение между различните типове словесно творчество. На първо място това е напрежението в системата устна литература — писмена литература. На второ място в системата на писмената и печатната продукция силно протичат взаимодействията между документалната, публицистичната, художествената и дидактичната литература. Жанровото многообразие, проявяващо се често в интерпретация на едно и също идейно-тематично ядро или репертоарна единица, въз основа на многопосочния тематичен подбор, остава през целия период широко отворено. Практическата обвързаност и насоченост не предоставят възможност за самозатваряне в определена област, в изграждане на нормативни правила, които да се превърнат в двигател на развитие на формите предимно в една посока. Това обяснява факта, че през Възраждането не се осъществяват възгледи за обвързаност на литературните видове с една теоретично абсолютизирана тенденция — например художествеността. Не се изграждат жанрово йерархични норми: делението нисши — висши, ценни — несъществени форми в духа на класицистичното схващане. Това заслужава да се отбележи с оглед на подчертано нормативния характер на разпространените теоретични знания, в известна степен отразяващи именно класицистични въззрения — чрез руските, сръбските и гръцки „словесности“. Тъкмо обратно — пулсациите в различните пластове и направления диалектически снемат изкуствено изградените в теоретичен план противоречия, стига се до „заменяемост“ и инкорпорация на формите, до съвместно изграждане на сложни разширени структури, съдържателен и стилистичен макроконтекст.

Твърде интересен е фактът, че творчеството на П. Р. Славейков повтаря направленията на новата литература, в него и чрез него се утвърждават и развиват по-нататък жанровите форми, изявени в една или друга степен в творчеството на първото и второто поколение възрожденски творци. Общата идейна основа е историзмът: възвръщане съзнанието на „безпаметния“ роб. Историзмът представя отново взаимовръзката между литература и съзнание, прехода от външно към вътрешнолитературни причини. Неговата недвусмислена цел е психиката — подбуждане на историческото съзнание и самочувствие на народа. В термина „историческо“ се съдържа процесът на цялостния поглед върху билдото, систематизирането му, осмислянето му; в термина „народно“ — изграждането на ново понятие за етносна принадлежност, териториална цялост, общи интереси. Само и единствено чрез самосъзнанието и самочувствието беше възможно обхващането на историческата перспектива и поради него — мобилизиране към конкретни стъпки за разширяване задачата на времето. Историзмът е първата голяма изява на утилитаризма в действие. Той е едновременно двигател на възрожденските процеси и резултат на усилията на дейците.

Утилитаризмът обединява предпоставка, цел и резултат. Вече няколко пъти стана дума за непосредственото му обвързване с творческите търсения на П. Р. Славейков. Общата характеристика на явлението е буквално приложима и за конкрет-

ните литературни тенденции. Историзмът — от първите писателски опити до зрелия период и времето след Освобождението — е цел и основно начало, и резултат. Всички негови изисквания се претворяват в изявилите се направления. Но ако той разгръща експликации на системата „било е — ще бъде“ като схващане на времето и събитията, дадени в текстовете, то дидактичната и публицистичната литература, които непосредствено изхождат от историзма, експлицират сегашното. Малко по-особено място заема документалната литература, чийто обект е също миналото, но това минало е много по-близко по място до момента, отколкото до отдавна билото. Нещо повече — неговата здрава връзка с настоящето се осъществява чрез свидетеля автор. Най-последно — то няма фиксиран край върху хронологичната ос, неговите събития продължават (означени или не) и се разтварят в сегашното. По този начин и трите тенденции трансформират изискванията на историзма в себе си и отговарят на моментните практически задачи: изява на обществената активност и позиция *сега*, и то в рамките на злободневното. Ето как категорията време налага тематичен подбор на литературните направления.

Ясна е и втората характерна черта, която се корени в историзма и преминава в дидактичната литература: възпитанието в нов възрожденски морал. В тази посока се включват новите елементи, свързани с необходимостта от светско образование. В предписанията на етиката се включват нови действия, изгражда се положително отношение към непознати досега постъпки. Училището, новата образователна институция, заема мястото си в живота на възрожденеца. Наред с изискванията към човешката психика и обществения морал то налага и своите тематични изисквания върху литературата. Както винаги, на новото предстои продължителна борба със съществуващото, утвърждаване в непрекъснат спор и преодоляване на инерцията. В литературната характеристика на дидактичната литература ляга диалогичността — най-достъпната форма при изясняване на позицията. Диалогът като подбрана жанрова форма, която отговаря на утилитарната цел, представя най-ясно двата противоположни възгледа в спора, занимателен е, възприема се и чрез слушане, съдържа елементи на разиграване, основава се върху дискуссионното утвърждаване на определени възгледи. Неслучайно той е един от най-разпространените жанрове през епохата. Приложимостта му е всеобхватна — от художествената и дидактичната до публицистичната и научната литература. Многобройни са различните „питания“ по словесността, по вярата, по полезните четива и т. н. При това структурата запазва основния белег — прехода от незнание към узнаване в най-краткия възможен вариант. Този преход в пласта на старата литература (въпросите и отговорите) изявява философската концепция за света — като загадка и разгадка. В случая от абсолютен възглед за битието той е трансформиран в конкретно-обособен: загадката и разгадката протичат в обхвата на дадена научна дисциплина или в съзнанието на възприемателя — чрез авторските намерения за предаване на своите възгледи на другите. Тези възгледи, макар и лични, са били обществено значими.

Продължение на тенденцията са и нравоучителните текстове. Като форма те са утвърдени за възрожденския читател чрез сборниците със смесено съдържание — многобройните примери за подражание из живота на велики хора. Голямо разпространение имат и мъдростите на известни личности — също нравствени примери, но в абстрактен план. Появата им е свидетелство за балканско литературно проникване, като първостепенна е ролята на гръцката литература. В нейния контекст за сентенциите са създадени специални термини, които се заимствуват и от българските преводачи: *ἀφορμῆς* — духовит отговор на въпрос с името на този, който го е казал; *ὑπομνή* — всеобща истина без преносно значение; *ῥωαριόμια* — мисъл с алегорично значение<sup>7</sup>. В жанрово отношение тези сентенции биха могли да се разглеждат като „стягане“ на късите фолклорни или религиозни разкази с нравоучителна насоченост.

<sup>7</sup> Вж. Д. Петканова-Тотева. Пословицата и сентенцията в старобългарската книжна и фолклора. — В сб. Проблеми на българския фолклор. С., 1972, 295—325.

Известна е тяхната популярност в средновековната и ранновъзрожденската литература, в народното словесно творчество. Това е жанрът на примерите, който от самото начало се развива двойко: в самостоятелен вид и като опримеряване — инкорпориран в по-големи обхващащи го текстове на дидактичната литература. Между сентенциите, примерите и опримеряването съществува „взаимобратимост“ — разказите за случилото се, чрез които се предава поучението, биха могли да се разглеждат като разгърнат вид на съответната паримийна форма.

Ето пример за такава парадигма на една формула. Известен е разговорният израз „На всички не можеш да угодиш“. В един или друг вариант се среща и сентенцията „Каквото и да направшиш, все ще има някой недоволен“. От количествено натрупване на тази формула, честата ѝ употреба в различни варианти и в различни литературни пластове (на старата литература и на фолклора), лесно се разгръща късият разказ за някой си, който направил еди-какво си и му се присмяли. Макар и да не разполагам с конкретни данни, убеден съм, че в устната разговорна традиция е имало такава разкази-примери, чиито герои са били конкретни лица и които са предавали конкретни, действителни случки. Косвени данни обаче има. Това е фейлетонът на П. Р. Славейков, изграден вероятно чрез разгръщане експликацията и обобщаване на съдържателните моменти — „Светът своето ще каже“. Нещо повече — писателят отново е „стегнал“ получената повествувателна форма, разработвайки я едновременно и стихотворно. Резултатът — сатирична поетическа форма, е инкорпориран във фейлетона, при което му е придал дори външната роля на завършек. Поантата на стихотворението пък е отново инкорпорирана форма — тя е самата разговорна формула, дала тласък за цялата посочена многожанрова парадигма на нравоучителния пример, разпространяван като всеобща истина без преносно значение — каквото и да направшиш, „Светът своето ще каже“.

Характерно за посочения пример е промяната на авторовата позиция спрямо подобрите факти — сатиричната посока на интерпретиране на материала. Тя „извежда“ цялата новосъздадена парадигма извън идейно-тематичната насоченост на дидактичната литература, която е задължително жанроопределящо изискване, в определена степен я пародира, преосмисляйки ценностите на поучението. Но творбите представят механизми на процесите и пулсациите, които се създават при взаимодействие на двете литературни насоки: дидактичната и сатиричната. Резултатът от подобен „сблъсък“ се превръща в двигател за многопосочни жанрови търсения, за създаване на големи контекстове около едно съдържателно ядро. Процесът изяснява и друг важен въпрос — как е протичал непрекъснатият преход от утилитаризъм към по-обособени художествено-естетически постижения<sup>8</sup>. Формите, пряко насочени към практиката и организирани според изискванията на тази цел, се трансформират чрез промяна на авторовата позиция към материала. Именно чрез позицията, а не и чрез нови идейно-тематични моменти. Както посочих, прагматичната жанрова теория позволява възстановяването в подробности на интересуващата ни картина.

Малките нравоучителни жанрови форми, главно преводни, но и „родни“, подготвят възприемането и съставянето на по-големите повествователни образци. Важно е, че паримийните произведения се включват в училищната програма: от бързо утвърдилния се „Рибен буквар“ до ръкописни „набори“ с подобни поучения. П. Р. Славейков изпълва с тях колоните на своите вестници. Редактира и издава в своята печатница книгата „Пресад на мъдрост. . . превод на Рахил Душанова“, в която материалът е енциклопедично организиран<sup>9</sup>, а така също и своите преводи „Начално

<sup>8</sup> Този преход се извършва и в двете посоки — литературните видове на художествената литература въздействуват върху съзнанието на читателя и в нравоучителна посока чрез положителния герой и въпросите за добро и зло, които неминуемо са поставени в тях.

<sup>9</sup> Рахил Д. Душанова. Пресад на мъдрост или сбор от философски поучителни мисли и наука за възпитанието детинско и за новоуженените. Цариград, 1869.

ръководство за длъжностите на човека“, „Исторически примери върху нравствеността“, „Правила върху живота на човека“. Това е контекстът, в който се утвърждават и разцъфтяват „Иванчо и Марийка“, „Хубавинка Янка“, „Дядо Дечо“.

Аналогично протича процесът от гледна точка на темата и в пиитическата поезия. Риданието е жанр, който първоначално се развива така от стриктното изпълнение на фолклорните ириви и религиозния закон в конкретната ситуация към търсене на нейните социални измерения и чрез тях — представяне качествата на личността на починалия като пример за подражание. Това е трансформацията на чисто личното, интимното в обществено: тъжачката става ридание — произведение, организирано със социална цел и посока на въздействие. Този преход свидетелства и за замяна на пряката ситуационност с нравствено-литературна. Утилитаризмът обуславя вече нов подбор на факти (не за всеки се съчинява ридание, докато за всеки се изпълнява тъжачка), нов начин на тяхното представяне — с оглед на извършеното общополезно дело от „о бозе починалия“. Неслучайно това е една от първите тенденции, проявена чрез конкретни литературни видове, в новата литература: риданията, епитафиите, надгробните стихове и плачове, надгробните речи и. . . одите<sup>10</sup>. Автори на такива произведения са без изключение всички възрожденски дейци — от Партений Павлович и Кирил Пейчинович през Георги Пешаков, Димитър Попски и Неофит Рилски до П. Р. Славейков, Т. Икономов, Хр. Ботев. Жанрът е пряко обвързан с историзма като една от проявите на утилитаризма. Неговото развитие, както вече споменах в началото, е от конкретното към общото. Отпада непосредствената битийна ситуация (човешката смърт), в тематично отношение конкретното лице се заменя от трагичното събитие изобщо. Това са всички стихийни бедствия, пожари или други страдания, предизвикани от войните, разбойническите нападения или безчинствата на поробителя. В архива на П. Р. Славейков има запазен текст, който е ридание за неуспялото въстание на Велчо Джамджията<sup>11</sup>. Тематичната новост се схваща още в първите два стиха:

Плаче Йеремия за Йерусалима,  
плаче България, иска свободия.

Песента е предмет за размисъл в много посоки. Първо — тя свидетелства, че процесите са всеобщи: протичат не само в личното творчество, но и в пластове на фолклора и старата литература<sup>12</sup>. Второ — документирана е намесата на устната традиция: изграждането на произведение според изискванията на теоретичната словесност. Първите два стиха на песента са реторически фигури, резултат на сложното наслагване на противопоставяне и аналогия. В този начин на изграждане откриваме стриктното придържане към „законите“ на хрията, макар те да се отнасят до по-големи цялостности. Ето противопоставянето на двата стиха: плаче Йеремия — плаче България; Йеремия плаче за Йерусалим, България плаче за свободата. А ето и подобнето: тъй както Йеремия плаче за Йерусалим, така България плаче за свободата<sup>13</sup>. Трето — според реторическите принципи е изградено не произведение на личното творчество, а народна песен — този факт сам по себе си свидетелства за взаимопроникването на трите литературни пласта: фолклорния, старата литература, новата литература. Песента е документ и за друг преход в развитието на жанра — от плача, посветен на абстрактно събитие, към плач, посветен на абстрактен образ. Вместо конкретен човек с обществени заслуги творбата представя обобщения образ на майката Родина.

<sup>10</sup> Последните пиитически форми се различават от останалите по сменения емоционален тон — от трагичен във възторжен.

<sup>11</sup> Текстът е публикуван в: П. Р. Славейков, Събрани съчинения, Т. I, С., 1963. В бележката за творбата е посочено, че това е народна песен, разпространявана в Търновско.

<sup>12</sup> Образът на Йеремия, с който се въвежда цялата ситуация на плача, е не само включван в нов вид текст и в нова идейност на библейския герой, но и използването на определен стилетен и ситуационен модел от старата литература.

<sup>13</sup> За теорията на хрията виж подробно у: Д. Лекоев, Ръкописните учебници на Д. Чинтулов, С., БАН, 1987, 42—44.

За утилитаризма на описаните дидактични и пиитически форми с оглед на реалните резултати, които те постигат, въздействайки на обществото, разполагаме със забележителното свидетелство на З. Стоянов: „Тия мои предположения (че революционните дейци са нехранимайковци; по повод самоубийството на А. Кънчев, бел. м., К. М.) се подкрепиха още по-добре, когато наскоро прочетох една малка книжка под заглавие *О т е ч е с т в о и л ю б о в*, преведена от г. Славейков, в която видах, че и другите хора по света жертвуват себе си за благоденствието на другите и за някаква си *с в о б о д а и о т е ч е с т в о*, които така също малко ми бяха познати.“<sup>14</sup> От цялото изложение, както и от признанието на З. Стоянов, се вижда стремжето към подражаване на живота на известни и заслужили личности, схващан като клише, което подтиква към по-нататъшно възпроизвеждане, както и ролята на литературата за издигането на новите ценностни норми на това клише, за свеждането им до широките слоеве. Чувства се ярката практическа насоченост на текстовете.

В тази насока е следващата тенденция в литературния развой — документалистиката. Тя присъства в съответните жанрове на старобългарската литература, които са едновременно проява на историческо съзнание и индивидуален психологизъм — летописите, историческите бележки, приписките, хрониките в най-разпространената им форма — семейната и селска кондика. Количественото натрупване на тези литературни видове се осъществява и чрез фолклорната и устната традиция: многобройните интерпретации по повод, песните, които пресъздават непосредствени битийни случки, ежедневните разкази за преживяно в религиозен или светски план. В този контекст се създават автобиографията и мемоарът, нови жанрови форми, вкоренени дълбоко в предходния литературен опит. Тези жанрове са една от тенденциите на новата българска литература. Утвърждават се чрез почти всички автори, творили през периода: от Партений Павлович, Софроний Врачански и Онуфрий Хиландарец<sup>15</sup> през Ив. Богоров и Г. С. Раковски до П. Р. Славейков и Л. Каравелов. Техният утилитаризъм проличава в обясненията, които дават самите автори за подбудите, накарали ги да посегнат към перото. Тези подбуди едновременно възпроизвеждат и комуникативната ситуация (прагматиката на жанра), обусловила появата на творбите. Например Ив. Богоров поставя за мото на своите спомени Пушкинът стих „Да ведают потомки православных/ Земли родной минувшую судьбу“<sup>16</sup>. В определеното „православни“ се чувства верският момент в национално консолидиращото се съзнание. Сходна е и формулата на Хр. Г. Данов: „Нека четат ония, които немаат ни помен от нашите минали времена.“<sup>17</sup> Повтарящ се момент в тези „обосновки“, който привлича вниманието, е: знанието за станалото. Хр. Г. Данов пряко го назовава „помен“. Да се съхрани народната памет, в която се споменават добро, заради усилията им в общонародна полза, възрожденските дейци. Цитираните формули са буквално заимствувани от летописните бележки (приписките): „Да се знае кога стана еди-що си.“ Така началното клише се превръща в ключ към жанровия развой в документалната литература. Тези факти показват, че автобиографите могат да бъдат разглеждани като разгръщане на кратките историко-битови форми. Изгражда се сходна макроструктура като разгледаната в дидактичната литература. Тук, в основата ѝ, стоят летописните бележки, хрониките, приписките, „междинна“ форма са „конспективните“ автобиографии (На Партений Павлович, Г. С. Раковски, Андрей Робовски), за да продължи разгръщането на експликацията по-нататък. Ключовата дума „памет“ насочва към източноправославния закон и по-нататък. Ключовата дума „памет“ насочва към по-рано живелите. Това е идейно-ситуационност — съхраняването на спомена за по-рано живелите. Това е идейно-тематична обвързаност, която търпи развитие, сходно с развитието на идейно-тема-

<sup>14</sup> З. Стоянов, Записки по българските въстания. С., 1977, БП, с. 92.

<sup>15</sup> Тази автобиография Б. Ст. Ангелов сравнява с известното „Житие и страдания грешного Софрония“. Издадена е от В. Златарски в Известия на Българ. истор. д-во, № III, 1911, 39—73.

<sup>16</sup> Ив. Богоров, Избрани произведения. С., 1963, с. 5.

<sup>17</sup> Хр. Г. Данов, За теб, мили, роде! Пловдив, 1978, с. 7.

тичните елементи в дидактичната литература. От конкретното, личното се върви към социално общозначимото. От литургията и заупокоите, които се изпълняват за всеки, който може да плати, се преминава към поменниците, които съдържат имена на заслужили в едно или друго отношение хора. Вижда се как едни и същи социални причини обуславят ситуацията на различни жанрови видове. В светската литература има сходни явления — училищните песни, посветени на благодетеля, и специално съставените слова, дори и молитви, които играят ролята на поменици. Сходните ситуации обуславят сходствата в отделни елементи и резултати на дидактичните и документалните литературни видове.

Гражданската позиция — непосредствен резултат на утилитаризма през Възраждането, обединява постиженията си със силата на документалния факт и способността на даден автор за анализ на конкретна жизнена ситуация, подбрана въз основа на значението, което има за обществото. Това наслагване на цели, творчески резултати и търсения лежи в основата на публицистиката — друга широко застъпена тенденция в новата литература. Разбира се, нейната поява и развитие са немислими без новия начин на разпространение на словото (периодичния печат), без усвояването на чуждия опит в това отношение на всички равнища, в това число и усвояване на съответни жанрови схеми, които се уподобяват. Но това е само една от посоките в процеса. Тя е сравнително позната и изследвана като механизъм. Поинтересно с оглед на съществуващите „бели петна“ е да бъде изяснена връзката на тази изцяло нова литературна дейност с преходния развой. Гледната точка ще бъде социолого-литературна в духа на спасения методологически подход дотук. Съществуват редица специфично литературни взаимодействия между фолклора, старата литература и устната традиция. Някои от тях са разгледани в трудове на Г. Гачев и Й. Холевич. Тук отново ще потърся влиянието на утилитаризма като външно-литературен фактор, превърнал се във вътрешнолитературен двигател на развоя.

Далеч в недрата на религиозната литература получава разпространение свободното размишление върху тема. Посоката на експликацията е, разбира се, нравствено-религиозна. Същото свободно размишление е един от жанровете и на устната традиция — нещо повече, основен начин за усвояване на реторическите правила посредством съставяне на съответни образци (декламационните упражнения). Като метод на обучение той е въведен в училищата — данни за това намираме и у Д. Чинтулов, и у П. Р. Славейков. По този начин свободното разсъждение получава не само светска, но и просвещенска идейно-тематична насоченост. Ето защо публицистиката бива възприемана радушно, защото всички възрожденски дейци ѝ отдават своята дан, защото тя е едно от „началата“ на новата литература, защото разгръща своя жанрова система до такава степен, че Г. Гачев я нарече „моноформа“. Оказва се, че тя като явление не е непозната. С. Баева неслучайно свързва периодичния печат със сборниците със смесено съдържание<sup>18</sup>. Анализирайки конкретно „Смесна китка“, тя показва връзката ѝ с „Уранѝа за годину 1837“ и „Уранѝа за годину 1838“ на Димитрие Тирол. В какво се изразява тогава основното различие с „дамаскинарски етап“ от преходния период? Печатането е не просто техническа подробност, нововъведение. То е един от външнолитературните фактори, трансформирали се във вътрешнолитературни. Печатането значи, първо — национална читателска аудитория; второ — възможност за незабавна реакция (взимане на отношение по даден въпрос). С негова помощ отпада тематиката, свързана с фолклора на средата: „национализират“ се фактите, които се представят в публицистичните творби. С други думи, коренно се променя отношението към действителността като „извор“ на проблеми за вестникарските страници. Достатъчно е да сравним кое да е периодично издание с „Видрица“ на поп Минчо Кънчев, за да се очертае ясно различието. Кое е характерно за сборниците със смесено съдържание? Това са две основни насоки в подбора на те-

<sup>18</sup> Вж. С. Баева. За характера и развитието на реализма в българската литература през епохата на Възраждането. — ЛМ, 1961, № 4, с. 43.

матичните елементи: а) съвсем лични случки или такива, в които участващите лица принадлежат към териториално и числено ограничено общество; б) пределно общи въпроси от областта най-вече на нравствеността, религиозна или нова — просветенска. Публицистиката открива „средната“ по степен на общност тематика, тази, която нито е конкретно обвързана с личното, тясно ограниченото, нито е разсъждение върху проблем изобщо. Тя е достатъчно конкретна, за да звучи със силата на документалния факт и достатъчно обща чрез потърсеното значение на изложения материал за цялото общество. Именно така, съчетавайки личното, което вече е преценявано от гледна точка на важността му за всички, с общия извод, публицистиката разгръща своите възможности. Причината за този подбор, както стана дума, е бързината на разпространението: авторът е принуден да живее с момента, да търси злостъпването. Ето как външнолитературните фактори налагат нов тематичен подбор, обвързват фактите с нова идейност, а тези съдържателни елементи по-нататък са диференцирани още повече от конкретната жанрова ситуация: едни са изискванията към материала от страна на информацията, други — на проблемната статия, трети — на репортажа и т. н. В случая особено важно е, че утилитаризмът предоставя неизползувани досега възможности за изясняване на два съществени проблема: за трансформацията на извънлитературните фактори във вътрешнолитературни, обуславящи процесите, и за функционализма на литературните видове, чрез който става възможно установяването на съществени признаци за историческата поетика. А всичко това позволява да се види в различна светлина модела на българския възрожденски литературен развой.